

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL
NAZİRLİYİ**

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

**DOKTORANTURAYA QƏBUL ÜZRƏ
7207.01 - BİLİK FƏLSƏFƏSİ İXTİSASININ
PROQRAMI**

Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının 19 mart 2026-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir (Protokol №7)

BAKİ – 2026

Tərtibçilər:

F.ü.f.d., dos. K.H.Pənahova

F.ü.f.d., dos. A.İ.Tağıyev

Elmi redaktor:

F.ü.f.d., dos. K.H.Pənahova

MƏZMUNU

Giriş

Bölmə I. Fəlsəfə doktoru imtahanının verilməsi prosesində yoxlanan bacarıqlar

Bölmə II. Fəlsəfə doktoru imtahanı proqramının məzmunu

Mövzu 1. Şüür bilik fəlsəfəsinin predmeti kimi

Mövzu 2. Təfəkkür və dil

Mövzu 3. Elmi biliyin mahiyyəti, funksiyaları və spesifikliyi

Mövzu 4. Elmi idrak sistem kimi və onun əsas elementləri

Mövzu 5. Nəzəriyyənin mahiyyəti və idrakda rolu

Mövzu 6. Elmi biliyin strukturu

Mövzu 7. Biliyin empirik və nəzəri səviyyələrinin strukturu

Mövzu 8. Elmi biliyin əsasları

Mövzu 9. Metod və metodologiya, onların idrakda rolu

Mövzu 10. Elmi idrakın tədqiqat metodları

Mövzu 11. Müasir fəlsəfi metodologiyanın əsas istiqamətləri

Mövzu 12. Elmi idrakın inkişaf prinsipləri. Elmi biliyin inkişafının requlyativ-metodoloji prinsipləri

Mövzu 13. Yaradıcılığın mahiyyəti və idrakda rolu

Mövzu 14. İntuisiyanın fəlsəfi mahiyyəti

Mövzu 15. Sinergetika özünütəşkilmə nəzəriyyəsidir

Mövzu 16. Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi
və onun fəlsəfi mahiyyəti

Bölmə III. Tədris-metodik və informasiya təminatı

Bölmə IV. Fəlsəfə doktoru imtahanına hazırlaşmaq
üçün nümunəvi sualların siyahısı

GİRİŞ

“Bilik fəlsəfəsi” ixtisası 72 – Fəlsəfə ixtisası, 7201.01 – “Bilik fəlsəfəsi” istiqaməti proqramı üzrə doktoranturada elmi-pedaqoji kadrlar hazırlığının variativ hissəsinə aiddir.

“Bilik fəlsəfəsi” ixtisası üzrə doktoranturaya təqdim olunan proqramın əsas məqsədi bu ixtisas üzrə doktoranturaya iddialı olanları qəbul imtahanı verməyə hazırlamaqdan ibarətdir. “Bilik fəlsəfəsi” ixtisası üzrə doktoranturaya qəbul imtahanının götürülməsində əsas məqsəd bu ixtisasa iddialı olanların dünyagörüşü səviyyəsini, nəzəri-metodoloji hazırlığını, iddialı olduqları ixtisasın problemlərinə elmi-fəlsəfi yanaşma tərzini aşkar etməkdən ibarətdir.

“Bilik fəlsəfəsi” ixtisası insanın bilik əldə etmə prosesini, biliklərin mənbəyini və onların doğruluq meyarlarını araşdıran mühüm fəlsəfi sahədir. Bilik fəlsəfəsi inanc, həqiqət və əsaslandırma kimi anlayışlar arasındakı əlaqəni izah etməyə çalışır. Bilik fəlsəfəsində istifadə edilən metodlar bilik və elmin daha dərinəndən araşdırılmasına imkan verir.

“Bilik fəlsəfəsi” ixtisası geniş erudisiyalı, fundamental elmi bazaya malik olan, elmi yaradıcılığın

metodologiyası və müasir informasiya texnologiyaları barədə məlumatlı, müstəqil elmi-tədqiqat və elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmağı bacaran və buna hazır olan şəxsiyyətin formalaşmasına imkan yaradır.

Müasir dövrdə isə bilik fəlsəfəsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir və digər elmi sahələrlə sıx əlaqədə öyrənilir.

**I BÖLMƏ. FƏLSƏFƏ DOKTORU İMTAHANININ
VERİLMƏSİ PROSESİNDƏ YOXLANAN
BACARIQLAR**

**Fəlsəfə doktoru imtahanında doktorant
aşağıda sadalanan bilik, bacarıq və vərdişlərini
nümayiş etdirməlidir:**

biliklər:

- Qnoseologiyanın predmetini və fəlsəfi elmlər sistemində yerini açmağı;
- Qnoseologiyanın ontologiya və koqnitiv fənnlər ilə münasibətini bilməyi;
- İnsanın dünya haqqında biliklərinin mənbələrinin müxtəlifliyi, bu sistemdə qnoseologiyanın əhəmiyyətini göstərməyi;
- İdrakın növləri və səviyyələri haqqında ətraflı təsəvvürə malik olmağı;
- İdrakda şüurun, təfəkkürün və dilin rolunu açmağı;
- Biliyin həqiqiliyi problemini və onun meyarlarını müəyyənləşdirməyi;
- Rasionallığın tipləri və formalarını fərqləndirməyi;

- Elmi idrakın məntiqi strukturu və elementlərini təyin etməyi;
- Bilik anlayışı və onun strukturu: empirik və nəzəri bilik haqqında təsəvvürlərə malik olması;
- Metodların təsnifatını fərqləndirməyi;
- Elmi idrakın empirik, nəzəri və empirik-nəzəri metodları haqqında ətraflı təsəvvürə malik olması;
- Müasir elmi idrakda sistemlilik prinsipinin xüsusiyyətlərini fərqləndirməyi;
- Müasir elmi idrakda sinergetika nəzəriyyəsinin tətbiqini əsaslandırmağı ;
- Müasir elmi biliyin inkişafının requlyativ-metodoloji prinsiplərini fərqləndirməyi;

bacarıqlar:

- Dünyanın dərk edilənliliyi problemini və onun həll variantlarını açmaq;
- Elmi biliyin rasional növü ilə yanaşı rasionaldankənar növlərinə diqqət yetirmək, müasir dövrdə sisientik, texniki problemlərin həllində, habelə sosial və ekoloji xarakterli böhran hallarının aradan qaldırılmasında

onların rolu və əhəmiyyətindən istifadə etmək bacarığı.

- Epistemologiyanın öyrənilməsi gedişində qazanılan elmi təsəvvürləri daha da dərinləşdirmək, bu fənnin qanun və kateqoriyaları haqqında informasiyanın məzmununu təkmilləşdirmək.
- Şüuru qnoseoloji refleksiyanın obyektini kimi araşdırmaq, idrakda dilin və praktikanın rolunu açmaq, biliyin həqiqiliyinə dair müxtəlif yanaşmaları və konsepsiyaları nəzərdən keçirmək, onların müsbət cəhətlərini və məhdudluqlarını aşkara çıxarmaq.
- Həqiqətin inam, rəy, yalan və dezinformasiya ilə münasibətlərini aydınlaşdırmaq.

vərdişlər:

- tədqiqat və praktiki xarakterli məsələlərin həlli zamanı, o cümlədən fənlərarası sahələrdə yaranan metodoloji problemləri təhlil etmək;
- müasir elmi nailiyyətləri, o cümlədən fənlərarası sahələrdə tədqiqat və praktiki xarakterli məsələlərin

həlli üzrə fəaliyyətin nəticələrini tənqidi mövqedən təhlil etmək və qiymətləndirmək;

- müstəqil nəzəri və empirik tədqiqat aparmaq qabiliyyəti;

- tədqiqat işinin müxtəlif metodlarına yiyələnmək;

II BÖLMƏ. FƏLSƏFƏ DOKTORU İMTAHANI

PROQRAMININ MƏZMUNU

Mövzu 1. Şüür bilik fəlsəfəsinin predmeti kimi

Şüura qnoseoloji refleksiyanın predmeti kimi yanaşmağın konseptuallaşması üsulları. Şüür paradoksal reallıq kimi. Şüür təsvirlərində obyektivləşmə proseduru.

Şüurun mənşəyi problemi, onun əsas yanaşmaları, anlayışları və konsepsiyaları. Şüurun təşəkkülünün təbii-bioloji müqəddəm şərtləri. Biosferdə və kosmosda baş verən informasiya prosesləri. Antropososiogenez və onun əsas amilləri. Şüurun hərəkətverici qüvvələrinə və filogenetik təşəkkülü mərhələlərinə dair müasir baxışlar. İnsan şüurunun planetar təkamül qüvvəsinə çevrilməsi prosesinin mahiyyəti. Şüurun ontogenezi, Şüurun fərdi və tarixi inkişafında preformizm-epigenez dilemması. Şüurun filo və ontogenezinin dialektikası.

Şüurun strukturu. Şüurun strukturu və əsas tərəfləri (hissi-perseptiv, emosional, dəyərmotivləşdirici, məntiqi və iradi) haqqında ümumi təsəvvürlər. Şüurun səviyyələri (psixiki, refleksiv-şüuri, şüuraltı, fəvqəşüuri). Şüür axını. Şüurin fenomenləri,

şüurda aprior və aposterior. “Mən” problemi. Qnoseologiyada “Mən”in ifadə üsullarının çoxluğu. Şüurun sosiomədəni formaları (özgələşmiş şüur, yalan, bədbəxt, oyun xarakterli və təhrif olunmuş şüur)

Şüuri və qeyri-şüuri. Qeyri-şüurunin təbiəti. Qeyri-şüurunin konseptuallaşması yolları. Fərdi qeyri-şüuri. Z.Freydin psixoanaliz təlimi. Qeyri-şüurunin kollektiv forması. K.Yungun arxetiplər təlimi.

Mənlik şüurunun mahiyyəti. Şüur və mənlik şüuru. Mənlik şüuru və şəxsiyyətin sosiallaşması prosesi. İnsan “Mən”inin sirliliyi. Mənlik şüurunda və sosiallaşma prosesində “Mən” ilə “Sən”in münasibəti.

Empirik “Mən”, “transendental-mən” və “kosmik mən” anlayışları.

İdeal problemi. Şüurun ideallığı. Şüurun obyektivləşməsi. Obyektiv və subyektiv reallıq. Psixofiziki problemi. Fəlsəfə tarixində ideal probleminin qoyuluşu və həlli. “İdeal” anlayışının fəlsəfi təhlili. Mədəniyyətin ideal və simvolik (semiotik) reallığı.

Mövzu 2. Təfəkkür və dil

Təfəkkürün predmeti. Təfəkkür proses və nəticə kimi. Təfəkkür məntiqin, qnoseologiyanın və koqnitiv

elmlərin obyektini kimi. Psixologizm və antipsixologizm dilemması. Antipsixologizm paradoksu. Təfəkkürün filogenezi və ontogenezi. Təfəkkürün formaları. Təfəkkürün hədləri.

Təfəkkürün konseptuallaşması problemi. Verbal və qeyri-verbal təfəkkür.

Refleksiya anlayışı. Dərrakə, zəka, intellekt və ağıl. Müdrikliyin mahiyyəti. Şüur ilə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi. Zəka fəaliyyəti anlayışı.

Süni intellekt problemi. Təfəkkürün superkomputerlərdə modelləşdirilməsi.

Dil qnoseologiyasının obyektini kimi. Dil ilə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi. Dilin konseptuallaşdırılması üsulları və yolları. Dilin mənşəyi probleminin antinomiyaları. Dilin idrakda rolu. Dil, nitq və yazı. Linqvistik nisbilik problemi: zəif və güclü versiya. İşarə, məna və mətləb. Semiotik realıq problemi. Simvolun təbiəti. Simvolik sistemlərin tipləri. Dialog və monoloq. Metafora və idrakda bilvasitə (dolayı) referensiya fenomeni.

Mətn, kontekst və intermətnlilik. Müəllif və oxucu. Narrasiya və interpretasiya. İzah etmə və anlama. Anlama və anlama ərəfəsi: hermenevtik dairə. Dilin

paradoksları (performativ, provokatov, kommunukativ, semantik və s.).

Mövzu 3. Elmi biliyin mahiyyəti, funksiyaları və spesifikliyi

İnsanların həyat və fəaliyyətində elmin yeri və onun rolunun daim artması. Elmi idrakın mahiyyəti. Elm biliklər sistemi kimi. Elm sosial institut kimi. Elmi fəaliyyət və onun səciyyəvi cəhətləri. Elm akademik sistem kimi. Elmi-texniki inqilab.

Elm dünyanı qanun və nəzəriyyələrdə ifadə edən biliklər sistemi kimi. Elmi biliyin sübutluluğu və əsaslılığı. Elmin məqsədi və əsas vəzifələri. Elmin sosial funksiyaları. Mədəni-dünyagörüşü funksiyasının mahiyyəti. Elmin bilavasitə məhsuldar qüvvə olması ilə bağlı funksiya. Elmin mühüm sosial qüvvə olması ilə əlaqəli funksiyası. Müasir ictimai inkişafda elmin rolunun artması və onu şərtləndirən amillər.

Elmi biliyin spesifikliyi anlayışı. Elmi idrakın obyektiv və predmetli səciyyəsi. Elmi idrakın sosiomədəni amillərlə şərtlənməsi problemi. Elm tərəfindən gələcəyin öyrənilməsi. Elmin araşdırdığı obyektlərin özünəməxsus xarakteri. Adi dil və elmi

idrakın dili. Elmdə süni dildən istifadə olunmasının üstünlükləri.

Elmi idrakda xüsusi cihazların və qurğuların istifadə olunması. Elmi biliyin həqiqiliyini əsaslandırmağın spesifik üsulları.

Elmin inkişafında yaranmaqda olan elm mərhələlərinin rolu. Elmi biliyin inkişafının əsil elm mərhələsi və onun səciyyəvi cəhətləri. Elmi idrakda xüsusi idrak metodlarından istifadə olunmasının zəruriliyi. Elmi idrakda dəyərlərə münasibət.

Mövzu 4. Elmi idrak sistem kimi və onun əsas elementləri

Elmi fakt, problem, ideya, prinsip, qanun, hipotez və nəzəriyyə elmi idrakın əsas məntiqi formaları kimi.

Elmi fakt anlayışı. Fakt və kateqoriya anlayışları. Elmi tədqiqatda faktın rolu. Fakt və müşahidə. Elmi nəzəriyyənin qurulmasında faktın yeri.

Problem elmi biliyin forması kimi. Köhnə bilikdən yenisinə keçilməsində problemin rolu. Problemlərin təsnifatı və onun əsas prinsipləri. Problem və məsələ. Xəyali problemlər anlayışı.

Elmin məntiqi sistemində ideyanın yeri. Biliyin sistemləşdirilməsində və nəzəriyyə yaradılmasında ideyanın rolu. İdeyanın mənbəyi. İdeya və təfəkkürün yaradıcı xarakteri. Biliklərin əlaqələndirilməsində və sintez edilməsində ideyanın rolu.

Prinsip elmi idrakın mühüm forması kimi. Prinsipin idraki funksiyaları. Prinsip və nəzəriyyə. Prinsipin ideya ilə əlaqəlilliyi. Prinsipin həqiqiliyi və onun nəzəriyyədə əhəmiyyəti.

Elmi idrakın strukturunda qanunun yeri. Elmi qanunların təsnifatı. Empirik və nəzəri qanunlar. Keyfiyyət və kəmiyyət qanunları. Qanunların dinamik və statistik növləri.

Hipotez anlayışı. Elmin inkişafı tarixində hipotezə münasibət. Hipotez elmi biliyin inkişafı formasıdır. Hipotezlərin təsnifatı. Hipotezin qurulmasına verilən tələblər. Hipotezin yoxlanılması.

Mövzu 5. Nəzəriyyənin mahiyyəti və idrakda rolu

Nəzəriyyə elmi biliyin ən yüksək mərhələsidir. Nəzəriyyənin mahiyyəti və səciyyəvi cəhətləri. Nəzəriyyənin geniş və məhdud anlamı. Nəzəriyyənin

strukturu və onun əsas tərəfləri. Nəzəriyyənin ümumfəlsəfi mahiyyətinin əsas göstəriciləri. Nəzəriyyənin formalaşması mexanizmi.

Nəzəriyyələrin təsnifatı və onun əsas meyarları. Nəzəriyyənin əsas funksiyaları. Nəzəriyyənin koqnitiv funksiyasının mahiyyəti. Sistemləşdirici funksiya və onun əsas üstünlükləri. Nəzəriyyənin izahedici funksiyasının mahiyyəti. Nəzəriyyənin informasiyaverici funksiyası. Nəzəriyyənin öngörmə (proqnozlaşdırıcı) funksiyası və onun idraki əhəmiyyəti.

Nəzəriyyə və digər rəasional idrak formaları. Nəzəriyyə ilə metodun ümumi və fərqli cəhətləri. Metodun işlənilib hazırlanmasında nəzəriyyənin rolu. Nəzəri müddəaların formalaşması və inkişafı prosesində metodun yeri. Nəzəriyyə ilə metodun vəhdəti.

Nəzəriyyə və qanun. Elmin qanunları nəzəriyyənin əsas komponenti kimi. Nəzəriyyə ilə qanunun ümumi və oxşar cəhətləri. Nəzəriyyənin empirik, epistemoloji və genetik-tənzimləyici funksiyalarının reallaşmasında qanunun rolu.

Nəzəriyyənin model ilə münasibəti.

Nəzəriyyənin strukturunda modelin yeri. Nəzəriyyə model kimi. Modelin funksiyaları və yeni biliyin əldə olunması. Model – ideyanın, elmi biliyin inkişafında rolu. Nəzəriyyə ilə modelin vəhdəti. Bu prosesdə paradiqma xarakterli modelin yeri.

Mövzu 6. Elmi biliyin strukturu

Müasir elm, mürəkkəb və inkişaf etməkdə olan sistem kimi. Elmi biliyin əsas tərəfləri və sahələri. Elmi biliyin əsas struktur səviyyələri. Elmi biliyin empirik və nəzəri mərhələləri ilə ümumi idrakın hissi və rəşional pillələrinin ümumi və fərqli cəhətləri.

Elmi idrakın empirik və nəzəri səviyyələrinin fərqləri: a) tədqiqat predmetinin xarakterinə görə; b) tətbiq olunan tədqiqat vasitələrinin tipinə görə; c) əldə rəhbər tutulan metodların xüsusiyyətlərinə görə.

Empirik və nəzəri tədqiqatın özünəməxsusluğu və vəzifələri. Empirik asılılıq və nəzəri qanun anlayışı.

Empirik tədqiqatda tədqiqatçının öyrənilən obyekt ilə bilavasitə praktiki qarşılıqlı təsiri problemi. Nəzəri tədqiqatda obyektin vasitələri dərkli. Nəzəri tədqiqatda ideallaşdırmanın rolu. Empirik və nəzəri biliklərin spesifik metodları.

Mövzu 7. Biliyin empirik və nəzəri səviyyələrinin strukturu

Elmi biliyin empirik və nəzəri səviyyələrinin daxilən mürəkkəbliyi. Empirik səviyyənin formaları. Müşahidə və onun idrakda rolu. Müşahidə materiallarının qeydə alınması və işlənilməsi empirik fakta keçid prosedurları kimi. Empirik fakt anlayışı. Empirik faktın yaradılmasının rəşional əməliyyatları.

Nəzəri biliyin əsas yarımşəviyyələri. Xüsusi nəzəri modellər və qanunlar, onların idrakda yeri və rolu. Hadisələri izah edən nəzəri model. Modeli ifadə edən qanun. Model yaratmaqda ideallaşdırılmış obyektlərdən istifadə olunması.

Nəzəri biliyin yüksək yarımşəviyyəsi. İnkişaf etmiş nəzəriyyə və onun səciyyəvi cəhətləri. Nəzəri səviyyədə modellərin və qanunların ümumiləşdirilməsi.

Empirik və nəzəri biliyin daxili yarımşəviyyələrinin vəhdəti.

Mövzu 8. Elmi biliyin əsasları

Elmi biliyin bütövlüyünün təmin olunmasında onun əsaslarının rolu. Tədqiqatın idealı və normaları anlayışı. Tədqiqatın məqsədi və dəyərliliyi. Elmi biliyin

sübutluluğu və əsaslılığı. Biliyin izah olunması və təsvir edilməsi. Elmi biliyin qurulması və təşkil edilməsi. Elmi biliyin ideali və normalarının məzmununun əsas səviyyələri. Elmi biliyin ideali və normalarının dəyişilməsi şərtləri.

Dünyanın elmi mənzərəsi. Dünyanın təbii-elmi mənzərəsi və onun məzmunu. Dünyanın elmi mənzərəsinin formalaşmasında fundamental və tətbiqi elmlərin rolu. Elmin fəlsəfi əsasları. Elmin fəlsəfi əsaslandırılmasının idraki əhəmiyyəti. Elmi biliklərin dünyanın elmi mənzərəsinə daxil edilməsində fəlsəfi əsaslandırmanın rolu. Biliyin fəlsəfi əsaslandırılmasının evristik funksiyası. Elmin fəlsəfi əsaslandırılmasının əsas tarixi mərhələləri və onların səciyyəvi cəhətləri.

Mövzu 9. Metod və metodologiya, onların idrakda rolu

Elmi idrakın metodu və üsulu anlayışları. Metod idrakın tənzimləyicisi kimi. Metod və idrakın uğurluluğu məsələsi. Metod ilə nəzəriyyənin qarşılıqlı əlaqələri. Metodun seçilməsini şərtləndirən amillər. Metodun tətbiqində idrak vasitələrinin rolu. Metodun tətbiqinə

verilən əsas tələblər. Metodun predmet məzmunlu xarakteri. Metodun operasional səpkisi. Metodun aksioloji səpkisi.

Elmi metodların əhatə dairəsinə görə təsnifatı. Xüsusi, ümumelmi və universal metodlar.

Elmi idrakın metodologiyası anlayışı. Metodologiyanın elmi idrak prosesində rolu. Metodologiyanın struktur etibarilə mürəkkəbliyi. Metodologiyanın əsas səviyyələri. Fəlsəfi metodologiya və onun səciyyəvi cəhətləri. Ümumelmi metodologiya. Konkret elmin metodologiyası. Elmlərarası metodologiya. Kompleks, integrativ metodologiya və onun idraki əhəmiyyəti.

Mövzu 10. Elmi idrakın tədqiqat metodları

Elmi idrakın empirik tədqiqat metodları. Müşahidə metodu: mahiyyəti və əsas tərəfləri. Müşahidənin aktiv və məqsədyönlü xarakteri. Müşahidənin nözləri. Elmi müşahidənin strukturu və qnoseoloji funksiyaları. müşahidənin gedişində empirik materialın toplanması və təhlil edilməsi. Müşahidənin eksperimentdən fərqi. Müşahidədə nəzəri tədqiqatların nəticələrinin yoxlanılması. Elmi idrakda müşahidə

qarşısına qoyulan tələblər. Müşahidə və təsviretmə. Müqayisə - empirik tədqiqat metodudur. Müqayisənin formaları: müstəqim və dolay müqayisə. Kəmiyyət və keyfiyyət münasibətlərinə görə müqayisənin fərqləndirilməsi. Analogiya müqayisənin xüsusi növü kimi.

Ölçmə - empirik tədqiqat metodudur. Ölçmənin mahiyyəti. Ölçmə prosesinin elementləri: ölçü obyekt, ölçü vahidi, ölçü cihazları, ölçmə üsulu, ölçməni həyata keçirən subyekt. Ölçmənin növləri: müstəqim və dolay ölçmə. Ölçmənin dəqiqlik məsələsi.

Eksperiment empirik tədqiqatın ən yüksək metodu kimi. Eksperimentin tərkib elementləri: müşahidə, müqayisə və ölçmə. Eksperimentin obyektiv və subyektiv tərəfləri. Fikri eksperiment və onun idraki rolu. Eksperimentin növləri.

Elmi idrakın nəzəri və empirik-nəzəri metodları. Abstraktlaşdırma metodu. Abstraktlaşdırma aktının pillələri.

Abstraktlaşdırma metodunun növ müxtəlifliyi: a) eyniləşdirmə abstraktlaşdırması; b) təcridetmə abstraktlaşdırması; c) konstruktivləşdirmə abstraktlaşdırması; d) aktual sonsuzluq

abstraktlaşdırması; e) potensial həyatakeçirmə abstraktlaşdırması.

İdeallaşdırma metodu. İdeallaşdırma metodunun mahiyyəti. İdeallaşdırmanın elmi meyarları. İdeallaşdırmanın əsas üsulları. Nəzəri qanunların yaradılmasında ideallaşdırmanın rolu. İdeallaşdırmanın eksperiment qarşısında üstünlüyü.

Abstarktdan konkretə yüksəlmə metodunun mahiyyəti və nəzəri tədqiqatlarda rolu. Abstarktdan konkretə yüksəlmə metodunun mərhələləri.

Hipotetik – deduktiv metodun mahiyyəti və elmi idrakda rolu. Hipotetik-deduktiv metodun məzmununda hipotezlər metodu ilə deduksiya metodunun sintez olunması. Hipotetik-deduktiv metodun inkişaf dinamikası.

Elmi idrakın empirik-nəzəri metodları. Elmi idrakın empirik-nəzəri metodlarının ümumi səciyyəsi.

Analiz və sintez, onların empirik-nəzəri tədqiqatlarda rolu. Analiz və sintez bir-birinə əks olan və eyni zamanda bir-birini tələb edən əqli proseslərdir. Analiz və sintezin vəhdəti və bir-birini qarşılıqlı şərtləndirməsi. Analiz və sintezin empirik və qayıdış növləri haqqında məlumat.

İnduksiya və deduksiya empirik və nəzəri tədqiqat metodları kimi. İnduksiya və deduksiya metodlarının mahiyyəti və qnoseoloji yükü. İnduksiyanın tam və natamam növləri. Deduktiv metodun növləri: aksiomatik və genetik deduksiya. İnduksiya və deduksiya dialektik əksliklər kimi. Modelləşdirmə metodu və onun empirik və nəzəri tədqiqatlarda rolu. Model anlayışı. Modellərin növləri. Maddi və ideal modellər. İşarə və riyazi modellər.

Modelin qurulmasının mərhələləri. a) modelin yaradılması; b) modelin işinin yoxlanılması; c) modelin öyrənilməsindən alınan informasiyaların orijinala ekstrapolyasiya edilməsi; d) ekstrapolyasiyanın nəticələrinin praktiki yoxlanılması.

Kompüter modelləşdirməsi və onun müasir şəraitdə rolunun artması.

Mövzu 11. Müasir fəlsəfi metodologiyanın əsas istiqamətləri

Metafizikanın mahiyyəti və fəlsəfi bilikdə onun statusu. Metafizik metodun inkişaf xüsusiyyətləri. Dialektika idrakın fəlsəfi metodu kimi. Dialektika anlayışı və onun genezisi. Dialektikanın tarixi

formaları. Dialektikanın prinsipləri, qanunları və kateqoriyalari. Hermenevtik ideyaların tarixi inkişafı. Hermenevtik metodun praktiki tətbiqi. Fenomenologiya təlimi və onun inkişaf tarixi. Fenomenoloji metod və onun tətbiq sahələri. Pozitivizmdə elmi metodologiya problemi. Tənqidi rasionalist metodun mahiyyəti. Postmodernizm fəlsəfəsinin inkişaf istiqamətləri. Elmi diskurs metod kimi.

Mövzu 12. Elmi idrakın inkişaf prinsipləri.

Elmi biliyin inkişafının requlyativ-metodoloji prinsipləri

Elmin idrakın inkişafı üçün müasir Qərb fəlsəfəsində işlənib hazırlanmış metodoloji prinsiplər: verifikasiya prinsipi, K.Popperin falsifikasiya prinsipi, T.Kunun paradiqmalar konsepsiyası, İ.Lakatosun “Elmi tədqiqat proqramlarının metodologiyası” konsepsiyası.

Elmi biliyin inkişafı prosesinin müxtəlifliyi problemi. Elmi biliyin inkişafında uyğunluq və tamamlama prinsipləri. Uyğunluq prinsipinin mahiyyəti. Uyğunluq və köhnə ilə yeni arasında varislik. Yeni nəzəriyyədə köhnə nəzəriyyənin müəyyən formada əks olunması. Elmi nəzəriyyələrin əvəzlənməsi

prosesində köhnə ilə yeninin vəhdəti. Yeni nəzəriyyə tərəfindən köhnə nəzəriyyənin düzgün qiymətləndirməyin metodoloji əhəmiyyəti. Uyğunluq prinsipinin evristik funksiyası. Uyğunluq prinsipi və biliyin ekstrapolyasiyası.

Tamamlama prinsipinin mahiyyəti. Elm bir-birini tamamlayan mühakimələr sistemi kimi. Tamamlama və uyğunluq prinsiplərinin vəhdəti. Həmin prinsiplər tərəfindən elmin inkişafı mexanizmində invariant tərəflərin ifadə olunması.

Uyğunluq prinsipi və postqeyri-klassik rasionallıq mərhələsi. Bu mərhələdə uyğunluğun özünütəşkil etmə nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi. Uyğunluğun sinergetik mənalandırılması.

Mövzu 13. Yaradıcılığın mahiyyəti və idrakda rolu

Yaradıcılıq anlayışı və onun ümumfəlsəfi anlamı. Fəlsəfə və yaradıcılıq prosesini öyrənən digər elmlər. Yaradıcılığın əsas növləri. Yaradıcılığın strukturu və əsas mərhələləri.

Yaradıcılığın fəlsəfi fikir tarixində izahı. Yaradıcılığın mexanizmində biososial təkamülün rolu.

Yaradıcılıq prosesini əks etdirən əsas əməliyyatlar.
Yaddaş və yaradıcılıq. İdraki və praktiki fəaliyyətdə yaradıcı ilə rəsonalın münasibəti.

Yaradıcılığın "Qordon sinektikası" nəzəriyyəsi və onun əsaslandığı analogiyalar.

Elmi yaradıcılığın stimullaşdırılmasında "beynin həmləsi" metodunun rolu və əsas prinsipləri. Yaradıcılıq və insanın praktiki əmək fəaliyyəti. Yaradıcılığın fərdi və ümumi səviyyələri.

Yaradıcılığın kəşf və ixtira ilə münasibəti. Yaradıcılığın təxəyyül ilə əlaqəliliyi. Yaradıcılıqda güclü müşahidə qabiliyyətinin rolu. İtiəğıllılıq və müdrilik yaradıcılığın üsulları kimi.

Yaradıcılıq və erudisiya. Yaradıcılıq və yuxugörmə. Yaradıcılıq və beyin sağ-sol yarımürəciklərinin fəaliyyəti.

Mövzu 14. İntuisiyanın fəlsəfi mahiyyəti

İntuisiya və onun yaradıcılıq mexanizmində rolu. Fəlsəfi fikir tarixində intuisiyanın izahı. Yeni bilik yaradılmasında intuisiyanın əhəmiyyəti. İntuisiya müxtəlif mərhələli mürəkkəb proses kimi.

İntuisiyanın məzmununu səciyyələndirən

başlıca keyfiyyətlər. İntuisiyanın növləri və formaları. Reduktiv və evristik intuisiya.

İntuisiyada qeyri-şüurunin rolu. İntuisiyanın formalaşması və təzahürünün əsas tərəfləri. İntuisiya və yuxugörmə. İntuisiya ilə idrakın intuitiv və diskursiv tərəflərinin münasibəti.

İntuisiyanın ehtimali xarakteri və onun məhdudluğu. İntuisiyanın hissi və intellektual səviyyələrdə təzahürü.

İntuisiya və ilham. İntuisiya hissiyyatın, emosionallığın və beyin orqanlarının funksional fəallığı nəticəsi kimi. İntuisiya və fəvqəşüuri proses. İdrakın rasionaI tərəflərinin nüfuz edə bilmədiyi sahələrdə intuisiyanın rolu. İntuisiyanın hisslər, təsəvvürlər və təkəkkürdən ayrılmazlığı.

Mövzu 15. Sinergetika özünütəşkiletmə nəzəriyyəsidir.

Sinergetika postqeyri-klassik rasionallığın məhsulu kimi. Sinergetikanın yaranmasını şərtləndirən fundamental kəşflər. "Sinergetik sistem anlayışı" və onun əsas əlamətləri: özünütəşkiletmə, mürəkkəblik, qeyri-xəttilik, açıqlıq və dissipativlik.

Xaos və nizam anlayışlarının klassik və sinergetik anlamı. Enerji və informasiya-nizamın, entropiya-xaosun ölçüsü kimi. Nizam və xaosun dialektikası. Sinergetika və kibernetika.

Sinergetikanın kateqorial aparatı: bifurkasiya, enerji, informasiya və fraktal.

Casız və canlı təbiətdə sinergetik proseslər. Sinergetika və fəlsəfə. Sinergetikanın sosial aspektləri.

Mövzu 16. Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi və onun fəlsəfi mahiyyəti

Aristotel məntiq elminin yaradıcısıdır. Aristotel məntiqinin binar xarakteri və onun proses və hadisələri berrəngli əks etdirməsi. Klassik məntiq rəasional və qeyri-rasional elmin məntiqi kimi.

Lütfi Zadə qeyri-səlis məntiqin yaradıcısı kimi. Qeyri-səlis məntiq və postqeyri-rasional elm. Qeyri-səlis məntiqdə proses və hadisələrin çoxrəngli olmasının açıqlanması və anlayışların mənasının (0,1) çoxluğunda təyin olunması.

Qeyri-səlis məntiqin yaranmasının səbəbi: müasir insanda təfəkkürün yeni formasının – elmi-obrazlı təfəkkürün yaranması. Təfəkkürün səviyyələri:

dərrakə və zəka. Binar məntiq dərrakənin, Zadə məntiqi zəkanın məntiqi kimi. Qeyri-səlis və Aristotel məntiqləri arasında varislik əlaməti.

III BÖLMƏ. TƏDRİS-METODİK VƏ İNFORMASIYA TƏMİNATI

Əsas ədəbiyyat

1. Hacıyev Z. Ontologiya və idrak nəzəriyyəsi. Bakı, 2012.
2. Nadir Qəhrəmanov; Əziz Məmmədov; Vilayət İsmayılov. Təbii-elmi biliyin fəlsəfi əsasları. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2014.
3. Ə.B.Məmmədov; V.İ.İsmayılov; F.Ə.Məmmədov. Rasionallıq və qeyri-rationallıq. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2010.
4. Məmmədov Ə.B. Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Bakı, 1997.
5. Məmmədov Ə. Elmi idrak və onun inkişaf dialektikası. Bakı – 1998.
6. Məmmədov.Ə, Həsənova P. Yaradıcılıq və intuisiya haqqında fəlsəfi düşüncələr. Bakı,2009.
7. R.M. Səmədova, Ə.B. Məmmədov. Sistemli yanaşma və sinergetik paradiqma. Bakı, 2012.
8. Касавин И.Т. Эпистемология. М. 2009.

9. Müasir məntiq elminin formalaşmasının fəlsəfi-nəzəri əsasları və konseptual əsasları. Birinci kitab. Bakı, 2018.

10. Müasir elmin məntiqi və metodoloji problemləri. İkinci kitab. Bakı, 2018.

11. Ильин В.В. Теория познания. Эпистемология. М., 1994.

12. Энциклопедия эпистемологии и философии. Наука. М., 2009.

Əlavə ədəbiyyat

1. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. Учебник. М. Проспект 1997.

2. Алексеев П.В., Панин А.В. Теория познания и диалектика М. Наука 1991.

3. Иван В.В. Философия Учебник А.Г. Академический проект 1999.

4. Локторский В.А. Субъект, объект, познание М., политизди 1980.

5. Миронов В.В., Иванов А.В. Онтология и теория познания. Учебник. М., Гардарика. 2007.

6. Чудинов Э.М. Природа научной истины М., Наука, 1977.

**IV BÖLMƏ.FƏLSƏFƏ DOKTORU İMTAHANINA
HAZIRLAŞMAQ ÜÇÜN NÜMUNƏVİ SUALLARIN
SİYAHISI**

1. Şüura qnoseoloji yanaşmanın mahiyyəti.
2. Şüurun mənşəyi problemi.
3. İnsan şüurunun planetar təkamül qüvvəsinə çevrilməsi problemi.
4. Şüurun təşəkkülünün təbii-bioloji müqəddəm şərtləri.
5. Şüurun strukturu və əsas tərəfləri.
6. Qnoseologiyada "Mən" problemi.
7. Mənlik şüurunun mahiyyəti və səviyyələri
8. Qeyri-şüurunin təbiəti. Psixoanaliz təlimi.
9. İdeal problemi və şüurun ideallığı.
10. Təfəkkür qnoseologiyanın obyektı kimi.
11. Təfəkkürün mənşəyi və formaları.
12. Süni intellekt problemi.
13. Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi.
14. Dilin idrakda rolu.
15. Dilin paradoksları.
16. Elmin mahiyyəti.
17. Elm fəaliyyət sahəsi və sosial institut kimi.

18. Elm akademik sistem və elmi-texniki inqilab kimi.
19. Elmi idrakın səciyyəvi cəhətləri.
20. Elmin funksiyaları.
21. Elmin tarixi inkişafının əsas mərhələləri.
22. Elmi rasionallıq probleminin mahiyyəti.
23. Elmin rasionallığının əsas inkişaf mərhələləri.
24. Elmi rasionallığın Popper, Kun və Lakatos anlamı.
25. Elmi bilik sistem kimi və onun elementləri.
26. Elmi fakt və onun idrakda rolu.
27. Elmi problemlər və onların təsnifatı.
28. Elmi prinsip və elmi ideya.
29. Qanun və onun təsnifatı.
30. Hipotez və onun idrakda rolu.
31. Nəzəriyyə elmi biliyin ən yüksək formasıdır.
Nəzəriyyələrin təsnifatı.
32. Nəzəriyyə və model.
33. Elmi biliyin strukturu.
34. Empirik və nəzəri biliyin səviyyələri.
35. Dünyanın elmi mənzərəsi elmin əsası kimi.
36. Metod və onun idrakda rolu.
37. Metodların təsnifatı.

38. Metodologiya anlayışı və onun səviyyələri.
39. Abstraktlaşdırma və onun idraki əhəmiyyəti.
40. Deduksiya və induksiya metodlarının idrakda rolu.
41. Modelləşdirmənin mahiyyəti və idrakda rolu.
42. Müşahidə metodunun mahiyyəti və idraki əhəmiyyəti.
43. Müqayisə metodunun idraki əhəmiyyəti.
44. Ölçmə metodunun mahiyyəti və idrakda rolu.
45. Eksperiment və onun idrakda rolu.
46. Sosial eksperiment və onun idrakda rolu.
47. Fikri eksperimentin mahiyyəti və idrakda rolu.
48. Nəzəri tədqiqatın metodları.
49. İdeallaşdırmanın mahiyyəti və abstraktlaşdırma ilə münasibəti.
50. Formallaşdırma metodunun mahiyyəti və idrakda rolu
51. Aksiomatik metodun mahiyyəti və əsas mərhələləri.
52. Hipotetik-deduktiv metodun mahiyyəti və idrakda rolu.
53. Abstraktdan konkretə yüksəlmə metodunun mahiyyəti.

54. Tarixi ilə məntiqinin vəhdəti metodu və idrakda rolu.
55. Metafizik metod və onun inkişaf xüsusiyyətləri.
56. Dialektika idrakın fəlsəfi metodu kimi.
57. Hermenevtik metod və onun inkişaf xüsusiyyətləri.
58. Fenomenoloji metod və onun tətbiq sahələri.
59. Elmi diskurs metod kimi.
60. Elmi biliyin inkişafının mahiyyəti və əsas prinsipləri.
61. Elmi biliyin inkişafında uyğunluq və tamamlanma prinsipləri.
62. Elmin etikası.
63. Yaradıcılığın mahiyyəti və idrakda rolu.
64. İntuisiya və onun idraki əhəmiyyəti.
65. Təbiətşünaslığın inkişaf mərhələləri.
66. Sinergetika özünü-təşkil etmə nəzəriyyəsidir.
67. Sinergetikanın əsas prinsipləri.
68. Sinergetikanın anlayışlar aparatı.
69. Sinergetika və fəlsəfə.
70. Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi və elmi biliyin inkişafında onun rolu.